

Нярэдка прадметна-лагічная пераарыентацыя фразеалагізма ў выніку яго сінтаксічнага ўжывання суправаджаецца адначасовым змяненнем семнай структуры значэння. Дыяпазон семантычных разыходжанняў у гэтым плане можа закранаць асобныя семы ці значэнне цалкам, калі фразеалагізм набывае іншую прадметную накіраванасць, пачынае суадносіцца з іншым паняццем: *кату пад хвост* 'упустую, дарэмна, марна (траціць, выкідваць і пад.)', 'не вартае ўвагі, дрэннае'; *лоб у лоб* 'насустрач адзін аднаму', 'зусім аднолькавыя па сіле, росту'.

У фразеалагізмах назіраецца сумяшчэнне не толькі прыслоўнага і прыметнікавага значэнняў. Сустрэкаюцца самыя розныя камбінацыі усіх вядомых катэгарыяльных значэнняў, напрыклад прыметнікавае і дзеяслоўнае, прыслоўнае і дзеяслоўнае, прыслоўнае і выклічнікавае, прыметнікавае і назоўнікавае, прыслоўнае – мадальнае, прыслоўнае – злучнікавае, дзеяслоўнае – займеннікавае, і інш.

Літаратура

1. Жуков, В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высш. шк., 1986. – 310 с.
2. Сидоренко, М. И. О статусе фразеологических единиц типа разлюли малина / М. И. Сидоренко // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков) : тез. докл. Респ. межвуз. науч. конф. (20–23 мая 1991 г.); редкол.: В. Г. Дидковская, А. В. Жуков (отв. ред.), В. Н. Телия; Новгородский гос. пед. ин-т. – Новгород, 1991. – Ч. 2. – С. 121–123.
3. Павлова, Н. А. Внутрифразеологические сдвиги / Н. А. Павлова // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков) : тез. докл. Респ. межвуз. науч. конф. (20–23 мая 1991 г.); редкол.: В. Г. Дидковская, А. В. Жуков (отв. ред.), В. Н. Телия; Новгородский гос. пед. ин-т. – Новгород, 1991. – Ч. 2. – С. 94–99.
4. Бондаренко, В. Т. О влиянии синтаксического фактора на развитие фразеологической полисемии в современном русском языке (на материале предикативных фразеологических единиц) / В. Т. Бондаренко // Проблемы русской фразеологии. Семантика фразеологических единиц : респ. сборник; отв. ред. Б. Л. Архангельский; Тульский гос. пед. ин-т. – Тула, 1975. – С. 96–101.
5. Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі; рэд. М. Я. Чыж, А. Баханькоў. – Мінск : Выш. шк., 1968. – 448 с.
6. Янкоўскі, Ф. Беларуская мова. – 3-е выд., дапрац. / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 336 с.
7. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
8. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1. – 672 с.; Т. 2. – 704 с.

Вольга Ляшчынская

РОЛЯ СЛОЎ-СІМВАЛАЎ ВА ЎТВАРЭННІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Вядома, што ўсе фразеалагічныя адзінкі (ФА) звязаны з асноўнай адзінкай мовы – словам, складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць кампанентамі. Праўда, ФА з'яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім

яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Гэта могуць быць словазлучэнні, словаспалучэнні і нават сказы, нярэдка словы, якія далучаюць да сябе іншыя, утвараючы новыя адзінкі, але толькі ў выніку пераасэнсавання абраных сінтаксічных канструкцый ці ў выніку “разгортвання слова ў фразеалагізм” (В. М. Макіенка).

Пераасэнсаванне азначае зрух значэння, а не яго звужэнне ці пашырэнне. Асноўнымі параметрамі пераасэнсавання з’яўляюцца поўнае ці частковае пераўтварэнне, узнікненне другаснай намінацыі. Тэхніка пераасэнсавання заключаецца ў тым, што старая форма выкарыстоўваецца для другаснага наймення шляхам пераносу назвы і семантычнай інфармацыі з дэнататаў прататыпаў ФА на дэнататы новай адзінкі.

Пры ўтварэнні ФА назіраецца выбар гукавой абалонкі для матэрыялізацыі новай ідэі, адбор зыходнага, базавага матэрыялу, найперш слова-кампанента, якое ляжыць у аснове створаўнага вобраза ФА, што “становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзкуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапранікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы” [1, с. 280]. Выключную ролю ў стварэнні ФА, наданні ім пэўнай сімвалікі адыгрываюць словы-сімвалы. Пра сімвалічны характар слоў гаварыў яшчэ В. У. Вінаградаў, які адзначаў, што словы, абазначаючы што-небудзь непасрэдна, могуць мець яшчэ і сімвалічнае значэнне. Так, слова *капля* ўспрымаецца не толькі як непасрэдная назва вадкасці ў самай малой колькасці, але і як мера, колькасць усяго таго, што цяжэ, слова *капля* становіцца сімвалам мінімальнай колькасці чаго-небудзь [2, с. 119].

Для ілюстрацыі разгледзім утварэнне ФА *гадзіна паўзучая*, якое адбываецца на базе “разгортвання слова ў фразеалагізм” і абавязана выбару назоўніка *гадзіна* з яго значэннямі ‘паўзун з доўгім звільстым целам, уккрытым лускай, без коначнасцей, звычайна з ядавітымі зубамі’ і *перан.* ‘каварны, злы чалавек’. Пры далучэнні да назоўніка азначэння *паўзучая* выяўляецца прамое значэнне зыходнага слова. Аднак у сувязі з тым, што абраная дэрыўатывная база *гадзіна паўзучая* адрасуецца чалавеку, выраз пераасэнсоўваецца на аснове працэсу метафарызацыі, і на прамое значэнне накладаецца пераноснае. Утвораная ФА *гадзіна паўзучая* ‘вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек. Пра мужчыну ці жанчыну’ спалучае адразу два значэнні назоўніка *гадзіна*: адно служыць стварэнню вобразнай структуры ФА, а другое выяўляе рэальнае значэнне новай адзінкі. Пры ўтварэнні названай ФА зыходным з’яўляецца выбар лексемы-кампанента *гадзіна / гадзюка / змяя*, што зусім невыпадкова, паколькі гадзіна, гадзюка, змяя ў народным уяўленні ўспрымаецца як увасабленне д’ябла, як хтанічная жывая істота і вызначаецца сваёй сімвалікай і негатывам успрымання. Менавіта гэта і паслужыла стварэнню вобраза новай адзінкі, што такім найменнем называе і дае адмоўную ацэнку, перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб негатывным чалавеку.

Назіранні паказваюць, што словы-сімвалы суадносна з найбольш часта скарыстанымі ў побыце чалавека прадметамі, прыкметамі, артэфектамі, дзеяннямі, якія ўжо з’яўляюцца акультуранымі. Гэта дазваляе меркаваць, што фразеалагічныя вобразы фарміруюцца адзінкамі, што ўвайшлі ў свет культуры чалавека, дзякуючы сваёй значнасці і ступені ўключэння іх у стэрэатыпную сацыяльна-побытавую сістэму, што яны ўжо былі надзелены культурнай адметнасцю. Пры гэтым аналіз ФА паказвае, што словы-сімвалы ўступаюць у сістэмныя адносіны.

Так, можна меркаваць, што лексема *шапка* стала асновай адбору для ўтварэння шматлікіх вобразаў ФА беларускай мовы як найменне самага пашыранага галаўнога ўбору. Але актуалізацыя гэтай лексемы як складніка і асновы ўтварэння вобразаў амаль трох дзясяткаў ФА абавязана яе ўжыванню ў якасці наймення пэўных сімвалаў яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання. Сапраўды, для ўсіх ФА з кампанентам *шапка* характэрна скарыстанне агульнай метафары “шапка”, якая ужываецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы гэтаму віду галаўнога ўбору чалавека, прыпісаных яму ва ўяўленні чалавека і могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца на аснове сваёй сімвалікі. У прыватнасці, вобраз адной з ліку найбольш колькасных дзеяслоўных ФА з кампанентам *шапка* створаны на аснове жэставай сімвалазацы вітання, прынятага паміж мужчынамі, або на аснове выпрацаванага рытуалу здымаць шапку пры ўваходзе ў храм, у дом, за сталом, на пахаванні, пры сустрэчы з пахавальнай працэсіяй і інш. І гэта стала зыходным для метафаразацыі выразу *здымаць / знімаць шапку* і ўтварэння ФА са значэннем адносіцца да каго, чаго-н. з глыбокай павагай, дзе здыманне шапкі пры сустрэчы з кім-небудзь ці рытуальнае дзеянне чалавека з галаўным уборам у пэўных абставінах прыпадабняецца да выражэння павагі пашаны ці проста вітання, асабліва пры сустрэчы асоб на адлегласці і неапаганымасці выразіць вітанне яшчэ і словамі. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб пачуцці глыбокай павагі, уважлівых адносінах аднаго чалавека да другога.

Другая аснова ўтварэння ФА абавязана ўсведамленню шапкі як наймення яшчэ аднаго сімвала – абароны чалавека. І тады на аснове метаніміі, калі частка – шапка замяняе цэлае – чалавека, утвораны дыялектная ФА *шапкі не здымаць* ‘быць незалежным, самастойным, не ўгоднічаць, не падхалімічаць перад кім’ і антанімічныя ёй ФА *шапку зняць* ‘уніжацца, падхалімічаць перад кім, пяткі лізаць каму’; *знімаць шапку* ‘паводзіць сябе дагодліва, лісліва’; *шапку скланяць* ‘прыніжацца, прыслужваць’. У аснову вобразаў ФА пакладзена метафара, паводле якой годнасць, раўнапраўе (*шапкі не здымаць*) або, наадварот, прыніжэнне, залежнасць, падхаліміства аднаго чалавека перад другім (*шапку зняць, знімаць шапку, шапку скланяць*) прыпадабняюцца да адпаведных дзеян-

няў з шапкай. У першым выпадку шапка, якую не здымаюць, – гэта паказчык абароны і незалежнасці, аховы і раўнапраўя з іншымі. А ў другім рытуальны жэст з шапкай, што характэрны для выражэння павагі, пашаны да каго-небудзь, не адпавядае сапраўднасці і служыць толькі прыкрыццём няшчырасці і карыслівых мэт выканаўцы такога дзеяння.

Словы-сімвалы ўступаюць у сінанімічныя сувязі, як, напрыклад, лексема *сцяна, парог, дзверы*, што служаць найменнем сімвала ‘мяжа’. Менавіта гэта адметнасць і стала прычынай адбору гэтых лексем у якасці асновы вобразаў ФА для абазначэння новых, абстрактных паняццяў, захавання і перадачы ў прасторы і часе культурнай інфармацыі, выпрацаванага культурнага вопыту народа, а значыць наданню пэўнай сімволікі ўтвораным ФА.

Так, вобраз ФА ў *чатырох сценах сядзець, жыць* і пад. – 1) ‘не маючы ні з кім зносін, у адзіноце’; 2) ‘не выходзячы з дому, з памяшкання’ ствараецца прасторавай метафарай, якая прыпадабняе знаходжа не чалавека ў замкнутай прасторы, што ўтвараюць чатыры сцяны, адзіноцтву, адасобленасці чалавека ад знешняга свету. Тут чатыры сцяны ўтвараюць замкнутую асвоеную прастору і служаць для аддзялення “свай” ад “чужой” прасторы, ці з’яўляюцца мяжой паміж імі.

Другім найменнем сімвалічнай мяжы ў беларускай культуры з’яўляецца парог як “найбольш рытуальныя і аваны сімвал мяжы паміж *хатай* як максімальна асвоенай, “акультурай” чалавекам часткай прасторы і навакольным, патэнцыйна варскым светам (іншасветам, светам памерлых)” [3, с. 349]. У выніку ўтварэння фразалагізмаў з кампанентам *парог* са сваім складаным сімвалічным зместам сталі выкарыстоўвацца для абазначэння новых, абстрактных паняццяў, для выражэння найперш рознага тыпу ўзаемаадносін людзей паміж сабой на аснове архетыпічнага супрацьпастаўлення “сва” – “чужая” прастора, “свой” – “чужы” чалавек, для ацэнкі міжасобасных стасункаў беларусаў. Напрыклад, ФА *паказваць парог* ‘прапановаць каму-н. выйсці; выганяць каго-н.’ называе жэст чалавека ў кірунку да парога, сімвалічны сэнс якой даводзіць пра нежаданне адной асобы бачыць другую на свай тэрыторыі, мець з ёю штосьці агульнае, а мяжой паміж “свай” і “чужой” тэрыторыяй выступае парог, за які патрабуецца жэставым выразам выйсці. ФА выконвае ролю стэрэатыпага ўяўлення пра нежаданне бачыць каго-н., быць з ім побач, пра разрыў міжасобасных адносін.

Гэта і ФА *не пускаць на парог* ‘не прымаць у сваім доме, не дазваляць заходзіць у свой дом’ і *на парог не ступаць* ‘не прыходзіць, не заходзіць, не наведваць каго-н.’, кожная з якіх ілюструе пазіцыю негатыву прадстаўнікоў процілеглых бакоў – з хаты як асвоенай тэрыторыі і з чужой, не асвоенай, прасторы, сімвалічнай мяжой паміж якімі, раздзяленнем

“свай” тэрыторыі ад знешняга свету, указаннем месцазнаходжання людзей з процілеглых тэрыторый і выступае парог.

Нярэдка адно слова-сімвал скарыстоўваецца для наймення некалькіх сімвалаў. Так, у аснове вобразаў ФА з кампанентам *лапаць* як самым частотным з усіх “абутковых” кампанентаў ляжыць метафара “лапаць”, якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў з апорай на семантычныя прыкметы, што прыпісаны лапцям і якія могуць паводле пэўнай свай якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца, у аснове чаго ляжыць розная сімволіка. Як сведчаць вобразы ФА, метафарычнае выкарыстанне лексемы *лапаць* у іх складзе засноўваецца на такіх семантычных прыкметах, якія звязаны з уяўленнем аб беднасці, прастаце, недасведчанасці, малакаштоўнасці, нескладанасці працы, бясхітраснасці, нават прасцецкасці, бескультур’і чалавека і інш. Напрыклад, вобразы ФА *сёрбаць / есці лапцём боршч* ‘гібець у беднасці, галечы, быць адсталым, некультурным’ і дыялектнай ФА *ў лаці абуць* ‘давесці да беднасці, нястачы’ пабудаваны на аснове такой семантычнай прыкметы, замацаванай за уяўленні чалавека за лапцямі, як ‘нізкае сацыяльнае становішча, беднасць’. А ў аснове вобраза *ў лаці абуць* ‘абхітрыць, абмануць, абвесці вакол пальца’ ляжыць семантычная прыкмета метафары “лапаць” – ‘прастата, даверлівасць, недасведчанасць’ як адна з сем значэння ‘нізкае сацыяльнае становішча’.

Сімволіка, ці семантычная прыкмета метафары “лапаць” – ‘бескультур’е, адсталасць, нетактоўнасць’ дастужыла асновай для стварэння вобразаў ФА *ляпнуць як лапцём п. балоце* і *ляпнуць як лапцём / лапцямі па цымбалах* з агульным значэннем ‘вельмі недарэчна і нетактоўна’, якія служаць для выражэння неадобрэння, адмоўнай ацэнкі якасці неабдуманга і недарэчнага ў пэўнай маўленчай сітуацыі выказвання чалавека, якое, паводле метафарычных вобразаў, ацэньваецца праз прыпадабненне з “гукавым” дзеяннем лапця. Толькі ў адным выпадку негатыў ацэнкі маўлення выводзіцца на аснове прыпадабнення выніку гукаў палачак, якімі ўдараюць па струнах цымбалаў, да вынікаў удару лапцём, які такімі “музычнымі” ўласцівасцямі не валодае; у другой ФА – з вынікам гуку, пляску лапцёй пры хадзьбе па балоце.

Словы-сімвалы выяўляюць антанімічныя адносіны. Так, агульнавядомыя лексемы-антонімы *чорны – белы* з адпаведнай ім сімволікай ‘дрэнны – добры’, ‘правільны – няправільны’, ‘просты – знатны’ і інш. і акультураным у іх светабачаннем задзейнічаны ва ўтварэнні ФА *рабіць з белага чорнае / белае чорным* ‘падаваць што-н. у іншым выглядзе, беспадстаўна перайначваць’, дзе скарыстаны адразу дзве лексемы з процілеглай сімволікай, або антанімічных аднаструктурных ФА *белая костка* ‘чалавек знатнага паходжання’ – *чорная костка* ‘чалавек простага, нязнатнага паходжання’ і інш.

Нярэдка антанімія ствараецца ў межах фразеалогіі за кошт адбору слоў-сімвалаў, што валодаюць супрацьлеглай сімволікай, як, напрыклад, лексемы *муха* і *слон*, *камар* і *конь*, што, акрамя непасрэдных назваў, сталі сімваламі адпаведна мінімальнай і празмерна вялікай колькасці ці памеру чаго-небудзь, што і скарыстана пры ўтварэнні вобразаў сінанімічных ФА *рабіць з мухі слана* ці *рабіць з камара каня* з агульным значэннем 'беспадстаўна перабольшваць што-н., надаваць чаму-н. нязначнаму вялікае значэнне'. Або гэта розныя ФА, утвораныя шляхам адбору слоў-кампанентаў з супрацьлеглай сімволікай, напрыклад, імён-колераабзначэнняў у ФА *глядзець праз ружовыя акулары* 'не заўважаючы недахопаў у кім-, чым-н., ідэалізаваць каго-, што-н.' і *глядзець праз чорныя акулары* 'не заўважаючы нічога добрага ў кім-, чым-н., чарніць, ганьбаваць каго-, што-н.', дзе супрацьпастаўляюцца словы-сімвалы *ружовы* і *чорны*, якія антанімічныя адносіны ў межах лексікі не выяўляюць.

Такім чынам, пры ўтварэнні ФА назіраецца ўважліват адбор слоў-кампанентаў, якія ў свабодным сваім выкарыстанні з'яўляюцца найменнямі ключавых сімвалаў у беларускай карціне свету. Адбор лексем, што становяцца кампанентамі і цэнтрам створаных з імі вобразаў ФА, мае свае асновы, паколькі ў фразеалогіі адлюстроўваецца далёка не ўсё, як гэта характэрна для лексікі, а толькі найбольш важнае, каштоўнае з пункту гледжання ацэнкі, і не ўсе лексемы становяцца кампанентамі ФА. Менавіта лексемы-сімвалы выяўляюць сістэмы адносіны, але такімі з'яўляюцца толькі тыя, што "ўваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультурнага канцэпту", ці тыя, што "з'яўляюцца назвамі гэтых канцэптаў" [4, с. 119], і надзяляюць культурнай семантыкай ФА як другасныя адзінкі мовы.

Літаратура

1. Ковшова, М. Л. Семантыка галоўнага убора в культуре и языке. Костюмный код культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2015. – 368 с.
2. Виноградов, В. В. Современный русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Учпедгиз, 1938. – Вып. 1.
3. Лобач, У. Парог / У. Лобач // Міфалогія беларусаў : энцыклапед. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; нав. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
4. Ляшчынская, В. А. Крытэрыі адбору слоў як кампанентаў фразеалагізмаў пры іх утварэнні / В. А. Ляшчынская // "Свято душы і таленту Свято...": зб. навуковых артыкулаў / рэдкал. : А. М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель : ГДУ, 2016. – С. 116–122.

Антон Мяховскі

ОШИБКИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ ПРИ РЕЧЕПОРОЖДЕНИИ

Теоретические основы порождения фразеологизмов. Многие аспекты речепорождения мало изучены. В области фразеологии нерешенными остаются следующие вопросы. Во-первых, неизвестно, как фраземы хранятся в ментальном лексиконе. Во-вторых, нужно определить, отлича-